

Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik

İlhami Tekin Cinemre*

Özet

Moses Khorenatsi, Ermeni tarihinin en önemli şahsiyetlerinin başında yer almaktadır. Khorenatsi'nin Ermenilerin Tarihi adlı eseri, Ermenilerin milletleşme sürecine öylesine etki etmiştir ki; Cicero'nun Herodotos için dile getirdiği "tarihin babası" unvanının aynısını, Ermeniler Moses Khorenatsi için kullanmışlardır (Patmabayr). Ermenilerin geç Antik Çağa kadar sahip olamadıkları dil, din ve millet olma bilinci, Moses Khorenatsi'nin eseriyle mitolojik bir perspektif kazanmıştır. Khorenatsi, eserini Ermenice olarak tasarlamış ve böylece IV. yüzyılda Büyük Tiridates'in öncülüğünde kabul edilen Hıristiyanlığın etrafında gelişen Ermeniceye de güçlü bir katkı yapmıştır.

Her toplumda geçmişlerini efsanelere ve mitolojilere dayandırmak gibi bir gelenek vardır. Ermenilerin erken tarihlerinin tesis edilmesinde bu görevi üstlenen en önde gelen isim Moses Khorenatsi'dir. Bu yüzden Khorenatsi'nin çalışmasını diğer Ermeni tarihlerinden farklı kılan asıl özelliğin de, eserin içerdiği mitolojik unsurların Ermenilerin milletleşme sürecine yaptığı katkılar olduğu açıktır. Khorenat-

si'nin eserini mitolojik derinlik açısından ele alacak olan bu çalışma Moses Khorenatsi'nin Ermenilerin milletleşmesine yaptığı katkı düzeyinin ne olduğu sorusuna yanıt arayacaktır.

Anahtar kelimeler: Moses Khorenatsi, Armenia, Eski Çağ'da Ermeniler, Ermeni Mitolojisi, Hıristiyanlık.

Abstract

Moses Khorenatsi is among the most important figures of Armenian History. Due to the impact of the History of Armenians, written by Khorenatsi, on the national awakening of Armenians, Khorenatsi may be considered to be the father of Armenian history (Patmabayr) like Herodotus who was called as the father of history by Cicero. Armenians did not have their own language, religion and the national consciousness until late antiquity, but thanks to the work of Moses Khorenatsi, Armenian thought gained a mythological perspective. Khorenatsi wrote his work in Armenian and so he made a strong contribution to Armenian Language formed by the acceptance of Christianity under the leadership of Tiridates the Great in 4th Century.

Each society has got customs, which has been attributed their own background of their society, on the legend and mythology. Moses Khorenatsi has been one of the names who have taken on the duty for establishing the early history of Armenians. Because of this, Khorenatsi's work has the most important peculiarity that makes it different from the other Armenian Histories; it is clear that, the mythological elements of the work has given help to the process of becoming a nation for the Armenians. This study, which will deal with the work of Khorenatsi from the mythological point of view, is going to investigate the question that at what level Moses Khorenatsi has helped the transformation of the Armenians into a nation.

Keywords: Moses Khorenatsi, Armenia, Armenians in Ancient Age, Armenian Mythology, Christianity.

(*) Araş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

(**) Bu çalışmanın tasarlanması ve bibliyografyadaki bazı eserlerin teminindeki katkılardan ötürü Prof. Dr. Turban Kaçar'a teşekkür ederim.

Giriş

Ermenilerin erken dönem tarihleri Anadolu'ya hâkim olan güçlü devletler tarafından şekillendirilmiştir. Başlangıçta Pers etkisinin yoğun olarak yaşandığı Armenia bölgesinde zamanla Parth, Roma ve Sasani tesiri kendisini göstermiştir. En erken tarihlerden itibaren çeşitli güçlerin hâkimiyet alanında yer alan Ermenilerin yaşantısı, IV. yüzyıla doğru Anadolu'nun değişen önemiyle birlikte farklı bir çizgiye taşınmıştır. IV. ve V. yüzyıllara kadar milletleşme olgularından yoksun kalan Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmeleri ve bu yeni inancın Ermeni dilinin oluşmasına olan etkileri, millet olma noktasında Ermenilere büyük bir avantaj sağlamıştır. Kuşkusuz ki bu süreçte Armenia'yı yönlendiren kendi entelektüel düşünürleri olmuştur. Bu isimlerin başında Moses Khorenatsi adında bir piskopos gelmektedir. Ona atfedilen *Ermenilerin Tarihi* adlı eser, barındırdığı mitolojik ve efsanevi detaylarla, Ermenilerin de diğer toplumlar gibi kendi tarihleri olduğu hissini uyandırmıştır.

Hem batı hem de doğu dünyası için IV. ve V. yüzyıllar, dengelerin yeniden şekillendiği antik dünyanın dönüm noktalarından biridir. Her geçiş döneminde olduğu gibi bu yüzyıllarda da farklı milletlerin kendi ideolojilerini tasarlamak adına oluşturdukları son derece geniş bir literatür mevcuttur. Ancak Ermeniler için bu açıdan tarihin seyri diğer milletlere nazaran daha farklı olmuştur. Çünkü bu dönemde Ermeniler henüz özgün bir yazı diline sahip olmadıklarından, kendi tarihlerinin yazımını başka toplulukların insafına bırakmak zorunda kalmışlardır. Ama yine de çevre medeniyetler, dönemin eserlerinde kendi tarihleriyle ilişkili gördükleri Ermenilere birçok defa yer vermişlerdir. Bu yüzden Ermenilerin tarihini iyi anlamak için İran kültür dairesinin, Grek ve Roma düşünüşünün, Hıristiyan ve Süryani grupların eserlerinin irdelenmesi ve onların hizmet ettiği ideolojilerin doğru bir şekilde yorumlanması gerekmektedir.

Antik dünyanın sağladığı bilgiler ışığında batılı yazarlar veya tarihçiler Ermenilerin erken tarihlerini çok defa farklı şekillerde dile getirmişlerdir. Fakat ne yazık ki, Türkçe literatürün Ermeniler hakkında bildikleri, yalnızca yüzyıllık bir sürecin siyasi/ideolojik çatışmalarından ibarettir. Türkçe literatürde erken dönem Ermeni tarihine yönelik neredeyse hiçbir çalışma olmadığı gibi, Moses Khorenatsi'nin Ermenilerin milletleşme sürecine etkisi hususunda da hiçbir araştırma mevcut değildir. Belirtilen konudaki literatür eksikliğinin giderilmesine yardımcı olmayı amaçlayan bu çalışma, Moses Khorenatsi'nin Ermenilerin tarihlerini nasıl etkilediğini ve ona atfedilen eserin içeriğindeki mitolojik unsurların Ermenilerin milletleşmesinde nasıl bir görev üstlendiğini konu edinmektedir.

Büyük Darius'un (Darüş) İÖ VI. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Behistun yazıtlarında, Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri tanımlamak için kullanıldığı tahmin edilen Armina (Garsoian, 1997: 38) ifadesi geçtiğinden beri, Ermenilerin günümüz Doğu Anadolu coğrafyasında yaşadıkları kabul görülmeye başlanmıştır. Bu sebepten ötürü *Behistun Yazıtları*'nın Ermeni tarihinin yazılı olarak kanıtlanabilir ilk belgelerinden biri olduğu teorisi tartışılabilir. Fakat Armenia bölgesiyle ilgili ilk kitabı kayıtlara Herodotos (İÖ 484-425), Xenophon (İÖ 430-355) ve Strabon (İÖ 64 - İS 24) gibi Yunan yazarların eserlerinde rastlanılmaktadır. Bu çalışmalar Ermenilerin tarihlerini doğrudan anlatan kitaplar olmayıp, yalnızca belirtilen coğrafyanın özellikleri ve halkların yaşantıları hakkında bilgiler veren eserler olarak görülmelidir. Geç Antik dönemle ilgili olarak ise nispeten daha fazla kaynak eser mevcuttur. Üstelik bu çalışmalar dönemin gerekliliği olarak Ermenilere daha fazla yer ayırmışlardır. Bu açıdan Geç Antik Çağda Armenia bölgesine atf yapan eserlerin başında Ammianus Marcellinus'un *Res Gestae*'si gösterilebilir. Bu tür siyasi ya da askeri kitapların dışında üzerinde en çok durulması gereken çalışmalar, Ermenileri de

doğrudan ilgilendiren Hıristiyanlığa adanmış eserlerdir. Çünkü erken dönem Ermeni yazılı eserlerinin en önemli kaynağını patristik menşei yazılar oluşturmaktadır.¹

Milletlerin geçmişleri kendi tarih yazılarından soyutlanarak tasarlanamayacağından, Ermenilerin Eski Çağları hakkında yapılacak hemen her çalışmanın, Ermeniler tarafından oluşturulan ilk tarih kitaplarına ya da Ermenilerin en eski tarihsel kalıntılarına vurgu yapması kaçınılmazdır. Bu hususta ilk Ermeni tarihçisi Agathangelos'un *Ermenilerin Tarihi* adlı çalışması, Lazar Parpeci'nin *Ermenilerin Tarihi* ve Sebeos'a atfedilen *Ermeni Tarihi* ön plana çıkan eserlerden bazılarıdır. Bu yazıyla doğrudan ilişkili olması dolayısıyla sıklıkla üzerinde durulacak olan çalışma ise Moses Khorenatsi'nin *Ermenilerin Tarihi* adlı eseridir. Çalışma ilk olarak Latince, Fransızca, Rusça ve Almanca gibi dillere çevrilmiş ardından 1913 yılında Tiflis'te basılmış, daha sonra da Robert W. Thomson tarafından son edisyonu gözden geçirilerek 1978 yılında İngilizceye tercüme edilmiştir. 1993 yılında ise *Moïse de Khorène, Histoire de l'Arménie* adıyla Annie ve Jean-Pierre Mahé tarafından Fransızca olarak yayınlanmıştır.

Eski Çağ Ermenileri hakkında yapılan modern çalışmalar giderek yükselen bir çizgiye sahiptir. Bu nedenle Ermeni araştırmalarında takip edilebilecek fazlaca eser mevcuttur. Nina G. Garsoïan'ın makalelerinden oluşan *Church and Culture in Early Medieval Armenia* ve *Studies on the Formation of Christian Armenia* adlı derlemeler ile Richard G. Hovannisian tarafından oluşturulan iki ciltlik *The Armenian People from Ancient to Modern Times* isimli çalışmalara öncelik verilebilir. Bunların yanı sıra genel bir portre çizmeleri hasebiyle Vahan M. Kurkjian'ın *A History of Armenia* isimli eserine ve M. Chahin'in *The Kingdom of Armenia* adlı çalışmasına göz gezdirilebilir. Ermenilerin coğrafyalarıyla ilgili en önemli çalışmalar son yıllarda Robert H. Hewsen tarafından yürütülmektedir. Hewsen'in 2000 yılında yayınladığı *Armenia: A*

Historical Atlas isimli eser, içeriğindeki haritalarla Ermenilerin Eski Çağ'da yaşadıkları bölgeleri detaylarıyla konumlandırmaktadır. Ermenilerin edebiyatlarına yönelik dikkat çeken çalışma ise 2005 yılında tamamlanan *The Heritage of Armenian Literature* isimli üç ciltlik seridir.

Öte yandan Moses Khorenatsi'yle ilgili olarak takip edilebilecek çalışmaların başında Hewsen tarafından yazılan *Moses Khoren as a Historical Source*, Harutiune Kalayan'ın kaleme aldığı *Mosen Khoren Work and Times* ve G. Soutanian'ın *The History of Armenians and Moses Khorenatsi* gösterilebilir. Ancak derinlemesine yapılacak olan Khorenatsi kritiği için Cyril Toumanoff'un *On the Date of Pseudo-Moses of Chorene* isimli makalesi, Giusto Traina'nın *Il complesso di Trimalcione: Movsēs Xorenac'i e le Origini del Pensiero Storico Armeno* ve *Moïse de Khorène et l'empire Sassanide* isimli eserleri ve Garsoïan'ın *L'Histoire Attribuée à Movsēs Xorenac'i que Reste-t-il à en dire?* adlı çalışması incelenmek zorundadır. Son olarak Roma ve Sasani arasındaki savaşlarda merkez bir rol üstlenen Armenia hakkında yapılan çalışmalar da irdelenmelidir. ANRW'nin Principat serisinde yer alan ve Marie-Louise Chaumont tarafından yazılan *L'Arménie entre Rome et l'Iran I. De l'avènement d'Auguste à l'avènement de Dioclétien* isimli makale bu tür bir çalışmaya örnek teşkil etmektedir.

Türkçe Ermeni literatürü, sıkıştığı siyasi tartışmalardan sıyrılamamış olacak ki, Ermenilerin ilk çağlarına neredeyse hiç değinmemektedir. Bu konuda yapılan az sayıda çalışma literatürde önemli bir yere sahip olmasa da, Eski Çağ Ermeni çalışmalarında yol gösterebilecek birkaç çeviri eser vardır. Eski olmasına rağmen Rene Grousset'in *Başlangıçtan 1071'e Ermenilerin Tarihi* adlı çalışması ve George A. Bournoutian'ın *Ermeni Tarihi* adlı eseri Türkçe literatür için örnek gösterilebi-

(1) Aziz Irenaeus (131?-202), Eusebius (265-339) ve Süryani Efraim (306-373) bu türde eser yazanlara örnek gösterilebilir (Weitenberg, 1980: 101).

4 lir. Son dönem Ermeni problemlerinin yoğun olarak işlendiği bazı tarih serilerinin başlangıç kitaplarında Ermenilerin erken dönem tarihlerine de değinilmiştir. Bunlardan en güncel olanı *Tarihte Türkler ve Ermeniler* ismiyle Türk Tarih Kurumu tarafından 2014 yılında yayımlanan seridir. Yine Turhan Kaçar'ın İlk Ermeni Tarih Yazıcısı Agathangelos ve Rhipsime'nin Çilesi adlı Ermenilerin ihtida hikâyesine değindiği makalesi de vurgu yapılması gereken çalışmalardan biri olarak değerlendirilmelidir.

Moses Khorenatsi ve Ermenilerin Tarihi

Moses Khorenatsi'nin ne zaman yaşadığı konusunda fikir birliği yoktur. Bu hususta tartışmaların yoğunlaştığı V. yüzyıla yönelik çağdaş eserlerde hiçbir atıf olmamasının yanında, VII. ve VIII. yüzyıl konusunda da kesin deliller ortaya konulabilmiş değildir. Bunun sebeplerinin bir tanesinin Moses isminin Hıristiyanlar arasında yaygın olarak kullanılması gösterilebilir.² Mesela Thomson (1978: 3) Lazar Parpeci'de geçen Moses ismine atıf yaparak bahsi geçen kişinin hangi Moses olduğunun bilinmesinin zorluğuna vurgu yapmaktadır. Bu konuda Khorenatsi'nin eserinde tarihlendirmeye dair bir takım ipuçları olduğu düşünülebilir. Örneğin Khorenatsi'nin çalışmaya başlarken dile getirdiği *Moses Khorenatsi'den Sabak Bagratuni'ye* ifadesi eserin yazıldığı dönem hakkında bir takım bilgilerin elde edilmesinde kilit rol oynayabilir. Fakat kuşkusuz ki asıl sorun Sahak Bagratuni'nin kim olduğudur.

Enteresan bir şekilde bahsi geçen dönemlerin her ikisinde de Sahak Bagratuni adında bir Ermeni soylusu vardır. Fakat Khorenatsi'nin eserini tasarlarken verdiği mesaj bu kişinin V. yüzyılda yaşayan Sahak Bagratuni olduğudur. Çünkü Khorenatsi, çalışmasının ilk bölümünde, bir Ermeni seçerisi oluşturma gayretine girerek, Nuh, Hayk ve Urartulara kadar geri gitmektedir.

İkinci bölümde Büyük İskender'in dünya hâkimiyetinin ardından değişen düzen ve bu düzende Ermenilerin atalarından Tiridates'in (272?-330) ölümüne kadar geçen süreye vurgu yapmaktadır. Son bölümde ise Ermenilerin Romalılar ve Sasanilerle olan ilişkilerine değinerek Sahak'ın ölümüyle eserini sonlandırmaktadır. Bu açıdan kronoloji dikkate alındığında eserin V. yüzyılda oluşturulduğu düşünülebilir. Ancak akıllıca tasarlanmış da olsa Khorenatsi'nin gözünden kaçan bazı ayrıntılar vardır. Mesela Khorenatsi (1.14), Armenia'nın dört bölge/parça olduğundan bahsetmektedir. Oysaki bilindiği üzere Armenia'nın yeniden şekillendirilmesi Iustinianus (527-565) zamanına denk düşmektedir (Adontz, 1970: 134). Diğer bir ayrıntı ise Khorenatsi'nin (3.18) İranlıların (Sasanilerin) batıdaki ilerleyişlerinden bahsetmesidir. Fakat Sebeos'un (38-39) notlarına göre bu ilerleyişin tarihi II. Hüsrev (590-628) ile Heraclius (610-641) arasında mücadelelerin yaşandığı 612-628 arasındaki dönemdir. Zaten bahsi geçen dönem içerisinde Sasanilerin doğudan, Avarların ise batıdan Constantinopolis'i ortak bir saldırıyla kuşattıkları bilinmektedir (626). Bu iki örnekten yola çıkarak, Khorenatsi'nin, eserini VII. yüzyıldan sonraki bir zamanda oluşturduğu sonucuna ulaşılabilir. Tüm bunların ardından eserin ne zaman oluşturulduğu sorusundan ziyade, nasıl yorumlandığı sorusuna yanıt aramak efsane ve öykülerle dolu bu çalışmanın anlaşılması için daha sağlam bir zemin hazırlayacağı kanısını doğurabilir.

Hemen her erken dönem tarihçisi gibi Khorenatsi'nin de kaynakları arasında kutsal kitaplar, gelenekler ve daha önce yazılmış tarih veya coğrafya kitapları gibi sıklıkla vurgu yapılan çalışmalar yer almaktadır.³ Kaynakların kullanımı konusunda Khorenatsi, büyük ölçüde Ermeni coğrafyasının eski kültürleri

(2) IV. yüzyılda Arapların ilk piskoposu olan Moses veya Aziz Moses (Theodoret, *HE*, 4.20) bu ismin yaygın kullanımına örnek gösterilebilir.

(3) Khorenatsi (1.9), Armenia kralı Valarshak'ın elçisi Mar Abas Catina'nın Pers Kralı Büyük Arshak'a giderek arşivlerinin incelenmesi için izin istediğini yazmaktadır.

ya da en eski devletlerine kadar geri giden atıflarda bulunmuştur. Bunun yanı sıra eski pagan masalları ve Hıristiyan efsaneleri gibi birçok dinsel öge de Khorenatsi'nin kaynakları arasında yer almıştır. Ancak asıl vurgu noktalarını kilise tarihçilerinin eserlerinden yapılan alıntılar oluşturmaktadır. Eusebius ve Nazianzuslu Gregorius gibi kilise yazarlarının etkisi Khorenatsi'nin eserinde fazlaca hissedilmektedir (2.10). Bu tür etkileşimlerden ötürü *Ermenilerin Tarihi*'nde fazlaca yer alan kahramanlık hikâyeleri, masallar ve öyküler genellikle diğer toplumların efsaneleriyle benzerlik göstermektedir. Esasen Khorenatsi'nin çalışması da türünün ilk örneği olmayıp kendisinden önce oluşturulan milli tarih yazılarının Ermenilere uyarlanmış şekli ibarettir.⁴

Diğer taraftan Khorenatsi'nin eserinde İran mitolojisinin, Grek felsefesinin ve kilise tarihçiliğinin derin etkilerinin olduğu, yazdığı mitolojik betimleme ve benzetmelerin neredeyse tümünün başka medeniyetlerde hali hazırda var olan efsaneleri çağrıştırdığı rahatlıkla kabul edilebilir. Zaten Ermenilerin Grek harflerinden esinlenerek Ermeniceyi oluşturmaları da bunun güçlü bir ispatıdır. Bu yüzden ünlü Grek efsanelerinin izlerini Khorenatsi'nin eserinde görmek normal karşılanmalıdır.

Khorenatsi'nin Tarih'inde Mitolojik Hikâyeler

Khorenatsi'nin mitolojilerle dolu bir tarih yaratmak ve bu tarihin de Ermenilerin milletleşmesinde önemli bir görev üstlenmesini sağlamak gibi bir amacının olup olmadığı bilinemez ancak, çalışmasının bir bölümünde *bizim önerimiz komple tarih yazmak değil, ilk ve gerçek atalarımızı göstermeye çalışmaktır* sözlerinden referansla eserini özgün bir Ermeni kimliği yaratma düşüncesiyle yazdığı açıkça fark edilebilir (1.9).

Ermenilerin kökenlerini Urartulara kadar geri götüren Khorenatsi, eserinin

hemen başında ilk insanın Adam (Âdem) olduğundan bahsederek (1.4), Nuh ve oğulları hakkında detaylı bir şecere sunmaktadır (1.5). Bu noktada Nuh'un oğullarına değinen Khorenatsi üç isimden bahsetmektedir. Bu isimlerden biri Harmay'ın ardılı Aram'dır.⁵ Aram ismi ise çalışmanın ilk önemli mitolojik benzerliğini oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Urartuların ilk kralı Arame ya da Aramu adını taşımaktadır (Salvini, 2006: 36). Bu benzerlik Khorenatsi'nin Ermenilerin atalarından gördüğü Hayk'ın soyuna dayandırdığı Aram'ı çağrıştırmaktadır. Aram'ın Hayk'ın soyundan geliyor olması ise ayrı bir parantez konusudur. Çünkü Khorenatsi Ermenilerin atası olarak Hayk'ı işaret etmiş ve eserin içerisindeki bir pasajı Hayk'ın fiziksel ve ruhsal dünyasını tanımlamaya ayırmıştır (1.10). Bu anlatım şekli Ermenilerin milletleşmesinin ilk basamağını oluşturmuş ve bundan sonraki tüm köken tartışmalarında Nuh'un soyundan gelen Hayk'ın ismi ön planda yer almıştır. Bunun yanı sıra Khorenatsi Hayk'ı yalnızca Ermeni milletinin başlangıcı değil aynı zamanda efsanevi bir din önderi gibi de göstermiştir. Zira Khorenatsi Hayk'ı titanların arasına yerleştirerek Ermenilerin atalarının tanrının soyundan geldiğini ima etmiştir (Terian, 2002: 116).

Hayk isyanından sonra Bel'e⁶ karşı göstermiş oldukları başarı ve kazanılan zaferle birlikte Ermeniler tarafından günümüz Doğu Anadolu Bölgesi'ne bir takım yeni isimler verilmiştir. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz ki Ermenilerin yaşadıkları topraklarını adlandırmak için kullandıkları *Hayk* isimidir (1.11). Günümüzde Ermenilerinin ülkelerini tanımlarken kullandıkları Hayastan isminin kökeni Khorenatsi'nin ileri sürdüğü iddialara kadar geri gitmektedir.⁷ Öyle görü-

(4) Berossus'un *Babililerin Tarihi* ve Manetho'nun *Mısırlıların Tarihi* bu örneklerden sadece iki tanesidir.

(5) Khorenatsi, Armenia isminin Aram'dan türediğine inanmaktadır (Redgate, 2000: 23).

(6) Khorenatsi (1.11), Bel'i tanımlarken *tiran* ve *dev* ifadelerini birlikte kullanmaktadır. Bu benzetmeler Eski Çağ Grek dünyasında sıklıkla kullanılmıştır.

(7) Hayastan ile erken dönem Hayasa krallığı (İÖ 1400) arasında Ermenilerin ataları ya da ilk devletleri olduğu yönünde bağlantı kurma gayreti vardır (Chahin, 2001: 204).

luyor ki Hayastan kelimesi *hay* ile farsça yer/ yurt anlamına gelen *-stan* eklerinin birleşmesiyle oluşturulmuştur. Öte yandan Ermenilerin bilinçaltlarındaki mitolojik unsurlardan biri de *Masis* adını verdikleri efsanevi dağdır. Bu hikâyenin de kaynağı Khorenatsi'nin vermiş olduğu şecereye kadar uzanmaktadır. Hayk'ın soyundan gelen Amasya, yaptığı bir seyahat neticesinde Doğu Anadolu'nun yüksek dağına *Masis* adını vermiştir (1.12).⁸ Söz konusu dağın modern karşılığı ise Ağrı Dağları'ndan başka bir yer değildir.

Khorenatsi kronoloji olmadan gerçek tarihin olamayacağı görüşüne sahip olduğundan (2.82), eserindeki efsanelerin ve masalların ilişkili oldukları isimleri silsile şeklinde vermiştir. Bu açıdan üzerinde durduğu diğer bir efsane Aram'ın oğlu Ara ile Asur kraliçesi Semiramis arasındaki ilişkidir. Anlatıya göre; Asur Kralı Ninos'un ölümünden sonra dul kalan Semiramis, güzelliğiyle nam salmış Ara ile evlenmek için ona elçiler gönderir ancak Ara, Semiramis'in teklifini kabul etmez. Bunun üzerine Semiramis Ara'yı kaçırmak için ordusunu toplar ve Armenia'ya doğru harekete geçer. Ermeniler ve Asurlular arasındaki savaş daha sonra Ayrarat/Ararat olarak adlandırılacak olan Ara vadisinde gerçekleşir. Semiramis'in tüm telkinlere rağmen Asur ordusu Ara'yı öldürür. Ara'nın öldüğü haberini alan Ermeniler büyük bir ordu kurarak karşı harekete geçer. Bunu duyan Semiramis Ara'nın bedeninin sarayın çatısına kaldırılmasını emreder ve Ara'ya benzeyen bir kişiye onun elbiselerini giydirecek Ermeni ordusunu aldatmayı başarır. Böylece savaş sona erer ve Semiramis, hayata geri dönen Ara için tanrılar adına bir heykel diktirir (1.15). Bu basit hikâye Grek dünyasında ölen bir kahramanın tekrar canlanması gibi çokça işlenen bir konuyu hatırlatmaktadır. Mesela Grek mitolojisinde Dionysos ve Adonis en ünlü ölmeleri hikâyelerinden yalnızca iki tanesidir. Fakat Khorenatsi'nin bu öyküyü Kybele ve güzel oğlu Attis'ten esinlenerek tasarlamış olması da olasılıklar arasındadır (Russell, 1987: 200).

Khorenatsi'nin Ermeni milletini Urartulardan başlatmasına bir referans olarak ilk Ermenileri (1.14) ve Urartu merkezinin hangi bölgelerde nasıl inşa edildiğini uzun uzun anlatmaktadır (1.16). Diğer toplumlarla bağlantı kurmak ve dönemi anlatmak adına onların da şecerelerini tarihsel sıraya göre veren Khorenatsi bu sayede dönemin geniş bir portresini sunmaktadır.⁹ Bu örneklerden biri de Khorenatsi'nin *Ermenilerin kralları arasında en güçlü, en bilge ve en cesur* olarak tanımladığı Büyük Tigran'dır (1.24).¹⁰ Tigran'ın Med kralı Azhdahak ile olan ilişkilerini anlatan Khorenatsi İran mitolojisinden esinlenerek Avesta'da bahsi geçen Ejderha (Dragon) efsanelerine atıflar yapmaktan geri durmamıştır. Khorenatsi'nin hikâyesine göre; Azhdahak geleceğe dair önemli bir rüya görür. Rüyada Azhdahak Ermenilere ait toprakların bir yerinde kendini bulur ve mor elbiseli peçeli bir kadının dağların üzerinde zirvede oturduğunu fark eder. Gözleri güzel, uzun boylu ve yanakları kırmızı olan bu kadın doğum sancısı çekmektedir. Azhdahak uzun süre kadına baktıktan sonra kadın, aniden doğum yapar ve dünyaya üç tane kahraman getirir. Bunlardan ilki bir aslanın üzerine oturtulur ve batıya kaçır, ikincisi leoparın üzerinde kuzeye bakar, üçüncüsü ise ejderhaya binerek Azhdahak'ın imparatorluğuna saldırı başlatır. Rüyanın hemen devamında Azhdahak tanrıları yok etmek isteyen, kartal kanatlarıyla uçan bu ejdere karşı mücadele verir ve kanlı savaşı kaybeder.¹¹ Gördüğü rüyayı danışmanlarına anlatan Azhdahak, bahsi geçen ejderin Tigran olduğunu ve yakın bir gelecekte imparatorluğuna saldıracağını söyleyerek bu duruma çare bulunmasını ister (1.26). Khorenatsi'nin bu hikâyesinden anlaşılacağı üzere ejderha figürü konunun

(8) *Masis* Ermenilerin hafızasında o kadar güçlü bir yer tutmuştur ki, günümüz Ermenistan'ında aynı isimle bir şehir ile bir köy ve Beyrut Ermeni Katolik Topluluğu'nun periyodik olarak yayınladığı bir dergi vardır.

(9) Örneğin İbraniler (1.19), Keldaniler (1.19) ve Medler (1.22).

(10) Sözü edilen Büyük Tigran (İÖ 560-535), Orontid (Yervanduni) Hanedanına mensuptur. Modern literatürde çokça ismi geçen Tigran ise Büyük Tigranes veya II. Tigran (İÖ 95-55) adıyla Artaksiad Hanedanına bağlı başka bir kraldır.

(11) Khorenatsi, Romalıların Ejder askerlerinin olduğunu ileri sürmektedir (3.37).

özünü oluşturmaktadır. Ejderha ise rastgele bir tercih olmayıp hemen her toplumun mitolojisinde sıkça işlenen bir olgunun Ermeni mitolojisine yansımış şeklidir. Bu açıdan Khorenatsi'nin hayalini anlattığı Azhdahak'ın karşılığının Avesta'daki Aži Dahāka olduğu (Russell, 1997: 34) ve asırlar sonra Firdevsi tarafından da Şahname'de benzer ifadelerle kendisine yer bulduğu dikkat çekicidir (Şahname, 5.1-2).¹² Bu efsane Ermeniler üzerinde o kadar etkili olmuştur ki, günümüz Ermenistan coğrafyasındaki Aragats (Alagöz) dağının zirvesinde bu mitolojik ejderi anımsatan bir kaya parçası dahi bulunmaktadır. Öte yandan Ejderle ilişki içerisinde gösterilen diğer bir kahraman ise Tigran'ın ardılı Vahagn'dır.¹³ Vahagn'ın doğum hikâyesini Khorenatsi, *gökyüzü sancılıydı, yer sancılıydı, mor deniz dahi sancılıydı; denizdeki sancı kırmızı kamış (Enstrüman) tutuyordu. Kamışın borusundan duman geldi, kamışın borusundan ileri ateş geldi. Ateşten kırmızı saçlı genç bir erkek çocuk dışarı çıktı. Saçlarında ateş vardı, sakallarında alev ve gözlerinde güneşler vardı* şeklinde efsanevi detaylarla anlatmaktadır. Bu yönüyle Vahagn kral olmanın ötesinde mitolojik bir unsur ve ejderha avcısı olarak Khorenatsi'nin çalışmasında yer almıştır. Grek dünyasındaki karşılığı olan Heracles'ten¹⁴ esinlenerek oluşturulan Vahagn'ın adına Gürcistan bölgesinde bir heykel dikilir ve kurban sunularak Vahagn onurlandırılır (1.31). Bu kralın Ermenilerin milletleşmesindeki etkisi ise diğerlerine göre biraz daha farklıdır. Çünkü eski Ermeni takviminin her ayının yirmi yedinci günü Vahagn adını taşımaktadır. Aslında tanrıların adlarının zaman tabirleri olarak kullanılması eski Ermeni takvimi için bilinmeyen bir şey değildir. Zira üçüncü günün Aram, on beşinci günün Aramazd ve on sekizinci günün Masis ismini taşıması gibi örnekler bu uygulamanın varlığını ortaya koymaya yeterlidir. Buradan hareketle Khorenatsi'nin Vahagn'a kraldan da öte tanrısal bir hüviyet kazandırdığı rahatlıkla dile getirilebilir.

Khorenatsi ikinci kitabının hemen başında Büyük İskender'in ardından yeni-

den şekillenen doğu dünyasını anlatma gayretine girilerek Valarshak'a atıf yapılmaktadır (2.1-2). Valarshak'ın batıyı ve kuzeyi nasıl düzenlediğini anlatan Khorenatsi birkaç bölüm sonra Ermenilerin ünlü efsanelerinden biri olan Hayk'ın büyük torunu Tork/Türk'e değinmektedir. Khorenatsi'nin öyküsüne göre Tork biçimsiz, uzun boylu, canavarca, basık burunlu, çökük ve çapraz gözlü, çirkin, dev gibi ve güçlü bir kişi olarak anılmaktadır. Batının yöneticisi olarak atanan Tork'un en önemli özelliği büyük kayalara şekil verip düşman gemilerine fırlatmasıdır (2.8). Bu yönüyle Tork, Ermenilerin bir yöneticisi olmanın ötesinde mitolojik bir tanrı görevi üstlenmiştir. Bu tanrılaştırma metodu daha önce de görüldüğü gibi Khorenatsi tarafından sıklıkla yapılmıştır. Ancak bu kez Khorenatsi'nin mitoloji kaynağı İran ya da Grek değil, Hitit dünyası olmuştur. Çünkü Russell'in (1997: 31) notlarına göre Ermenilerin Tork'u Hititlerde Ingavala olarak bilinmekteydi.

Khorenatsi, ilkinde oranla ikinci kitabında daha az mitolojiye yer vermiş ve tarihsel bir üslupla olayları anlatma gayretine girilerek Arsacid hanedanının kuruluşu ve Artashes'in seferlerine dair bir takım tarihsel referanslar vermiştir (2.9-13). II. Tigran'ın (İÖ 95-55) faaliyetlerine ve Roma generali Pompeius'un Anadolu seferine değinen Khorenatsi, bu siyasi mücadelelerin ardından İsa'nın (Tanrının oğlu ve kurtarıcı) doğumunu bildirmiştir (2.26). Fakat daha da önemlisi "Ermenilerin havarisi" Gregorius'un soyunun yer aldığı pasajdır. Khorenatsi'ye göre kral Arshavir'in üç tane oğlu bir tane de kızı vardır. Bu oğullarından ilkinin adı Artashes, ikincinin ismi Suren Pahlav ve sonuncusunun ismi Karen Pahlav'dır. Bunlardan Suren Pahlav ile Karen Pahlav, Aziz (aydınlatıcı) Gregorius'un soyunun dayandığı kişiler olarak göze çarpmaktadır (2.28). Bu yönüyle Ermenilerin

(12) Azhdahak'ın Ermeni dilindeki karşılığı Khorenatsi'nin ifadesiyle ejderhadır (Vishapak'al) (1.30).

(13) Agathangelos'un Vahagn için kullandığı *Ejderha Terbiyecisi* ifadesi dikkat çekicidir (809).

(14) Ermenilerin erken dönem inançları genellikle Grek tanrılarından uyarlanmıştır. Örneğin, Aramazd = Zeus, Mihr = Hephaistos, Anahit = Artemis, vb. (Manandyan, 2007: 52).

Hıristiyanlıkla olan münasebetlerinde Khorenatsi'nin yeni bir pencere açtığı düşünülebilir; ancak asıl önemli iddia Abgar'ın İsa ile olan görüşmesi ve ondan etkilenmesidir (2.30). Abgar'ın İsa'ya gönderdiği mektubun içeriğinde İsa'nın tanrı ya da tanrının oğlu olarak görüldüğünü yazmaktadır (2.31).¹⁵ Kabul edilmelidir ki Khorenatsi'nin bu çabası Tiridates'ten çok önce Ermenilerin Hıristiyanlığa yakın olduklarını gösterme gayretinden ileri gelmektedir. Mesela Khorenatsi Bartholomeus'un Aras nehri havzasında öldürüldüğünü belirtmektedir (2.34). Bu sözün temelinde yatan düşüncenin Ermeni kilisesini *apostolik* gösterme çabası olduğu düşünülebilir. Çünkü bir kilisenin geçmişle tarihsel ya da ilahi bağlantı kurabilmesi için havariler tarafından kurulmuş olması gerekmektedir. Bu yüzden Abgar'ın dini kimliğinin ön planda yer alması ve Ermenilerin militleşme sürecinin önemli bir basamağını oluşturan Hıristiyanlığın ilk dönemlere kadar geri götürülmesi de normal görülebilir. Öte yandan Abgar'ın hem Tiberius'a (14-37) hem de Artashes'e (18-35) gönderdiği mektuplardan da anlaşılacağı üzere Abgar Hıristiyanlığın korunmasını ve desteklenmesini istemektedir (2.33). Bu çabasıyla Abgar'ın Ermeni Hıristiyan efsanelerinin arasında yer alması kaçınılmaz olmuştur. Zaten gelecekte Ermeni dünyasının Hıristiyanlığı meselesinde derin tartışmaları beraberinde getirecek hadiselerin bazılarının kaynağı da Khorenatsi'nin bu döneme yönelik yaptığı atıflar olmuştur.

Diğer taraftan Ermenilerin Hıristiyanlık merkezleri olan Eçmiyadzin'in (Valarshapat) kurulmasına da değinen Khorenatsi, şehrin güçlü surlar ve duvarlarla çevrilerek yeni bir merkez haline geldiğinden bahsetmektedir (2.65). Hatırlanacağı üzere Eçmiyadzin Ermenilerin ilk kutsal mekânıdır ve tarihsel izleri Ermenilerin Hıristiyan olma hikâyesine kadar geri gitmektedir.¹⁶ Agathangelos'un notlarında yer alan Ermenilerin Hıristiyanlaşma hikâyelerine Khorenatsi'nin çalışmasında kökenin irdelenmesi ve geçmişle bağ kurul-

ması olarak karşılaşılmaktadır. Yine benzer hikâyelerden Kapadokya piskoposu Firmilian hakkındaki anlatısında onun muhteşem bir âlim olduğundan söz etmektedir (2.75). Ancak Khorenatsi'nin buradaki vurgusu Firmilian üzerine değil, kendi azizleri olarak kabul ettikleri Gregorius ve onun doğum hadisesi üzerinedir. Khorenatsi'nin kurgusuna göre Gregorius bir Ermeni Pers soylusunun oğludur.¹⁷ Gregorius'un savaş döneminde Sophy tarafından Kapadokya'ya kaçırılmasında tanrıya bir görev yükleyen Khorenatsi, Gregorius'un yetiştirilmesi için Hıristiyan din adamı Euthalius'un yanına verildiğini söylemektedir. Olgunluk çağına gelen Gregorius hocasının kızı Mariam ile evlenerek iki çocuk sahibi olur (2.80). Bu hikâye örgüsü benzer ifadelerle uzayıp gider ancak Gregorius'un hemen her aziz gibi bir çileye maruz kalması ve tanrı tarafından kaderi çizilerek Ermenileri Hıristiyanlık ile kavuşturması dikkat çekici önemli bir ayrıntı olarak değerlendirilebilir.

Khorenatsi *seçilmiş insan* modelinin ardından sözü Hıristiyan Ermeni tarihinin en önemli isimlerinden Büyük Tiridates'e getirmektedir. Tiridates, Ermenileri Hıristiyanlık ile buluşturan kral olarak Ermenilerin bilinçaltılarında sağlam bir yer edinmiştir.¹⁸ Khorenatsi de bu konudaki hikâyesine Büyük Constantinus'un (306-337) Hıristiyanlığı nasıl kabul ettiğini anlatarak başlamakta ve Ermeniler ile Romalıların Hıristiyanlıkları arasında bir paralellik kurma yoluna gitmektedir (2.83). Dikkat edilirse devam eden cümleler de bu teoriyi doğrulayan sözcüklerin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur (2.84-88). Mesela Khorenatsi, Tiridates için *kurtarıcımız* ifadesini kullanmaktadır (2.92).¹⁹ Oysa aynı ifade birkaç pasaj önce Büyük Constantinus için de kullanılmıştır (2.87).

(15) Eusebius (*HE*, 1.13.2), Abgar'ın hastalıktan kurtulmak için İsa'ya bir elçi gönderdiğini ifade etmektedir.

(16) Ermenilerin ihtida hikâyesi için bkz. Kaçar, 2013: 225-232.

(17) P'awstos Buzand, (*Epic Histories*, 3.18), Aziz Gregorius'u Anak'ın oğlu olarak not edilmiştir.

(18) Tiridates uzun yıllar sürgüne mahkûm ettiği Aziz Gregorius tarafından vaftiz edilerek Hıristiyanlığı benimsemiştir (Thomas Artsruni, 1.10).

(19) *Kurtarıcı* ifadesi Lazar Parpeci tarafından da kullanılmaktadır (2.53).

Öte yandan dönemin önemli hadisesi Nicaea (İznik) Konsili'nin (325) toplanmasına da kayıtsız kalmayan Khorenatsi, Constantinus'un fermanıyla Aziz Gregorius'un bu konsile davet edildiğini ancak Tiridates'in bunu kabul etmediğini ileri sürmektedir. Benzer ifadelerin dönemin diğer Ermeni tarihçilerinde yer almaması ise şaşırtıcıdır. Zaten bilindiği üzere Gregorius'un ismi Nicaea Konsili'ne katılanlar arasında yoktur, ancak, oğlu Aristakes'in bu konsile katıldığı bilinmektedir.²⁰ Son olarak Khorenatsi'nin hikâyesinin bitme noktasında klasik ruhani eylemlerden biri olan inzivaya çekilme hadisesinin bir benzerini Gregorius gerçekleştirir ve yaşadığı mağarada ölünce *melek* rütbesine yükseltilir (2.91).²¹

Üçüncü ve son kitabın başlangıcında Khorenatsi, Tiridates'in ardından değişen dengelere vurgu yaparak, Piskopos Vrt'anes'in Sasanilere karşı Constantius'tan istediği yardımı aktarmaktadır (3.5). Vrt'anes'in hem yardım istemesi ve hem de Armenia kralı III. Khosrov'un ölmesiyle tüm prensleri bir araya toplama girişimi, dini kimliğin ön plana çıktığı Armenia toplumunun farklı bir resmine işaret etmektedir. Khorenatsi'nin bu davranışı Ermeniler arasında Hıristiyanlığın sağlam bir zemin bulduğu görüşünü empoze etme düşüncesini taşıyor olmalıdır. Zira Khorenatsi birkaç bölüm sonra Roma İmparatoru Iulianus'u (361-363) *dinsiz* ifadesini kullanarak tanımlama yolunu seçmiş ve Hıristiyanlığın savunucusu rolünü üstlenerek Iulianus'u eleştirmiştir (3.13). Bu düşünceyi destekleyen diğer bir örnek ise Aziz Nersēs'dir. Nersēs, başpiskopos olunca cüzzamlıları veya felçlileri topluma kazandırma yoluna giderek onlar için hastane ve bakım merkezi gibi binalar inşa ettirmiştir (3.20). Bu davranışıyla toplumsal hayatta bir takım düzenlemeler yapma yetkisine haiz dini bir kimlik olarak kendisini göstermiştir.²² Hıristiyanlık üzerinden Nersēs'in verdiği mesaj, Ermenilerin barbar bir cemiyet değil, tam aksine modern ve gelişime açık adaletli bir toplum oldukları yönündedir.

Khorenatsi'nin üzerinde durduğu son önemli kahraman Ermeni harflerinin mucidi Maštoc'dur (3.47). Öyküye göre Maštoc Hıristiyanlığın daha iyi anlaşılması ve Ermenilerin milli bilinçlerine kavuşması amacıyla Mezopotamya ve Edessa (Urfa) gibi önemli merkezlere eğitim gezileri düzenler. Bu hedef doğrultusunda Samosata'da (Samsat) yaşayan Rufinus adında bir Grek kaligrafının yanına gider ve orada ettiği dua neticesinde uyanık haldeyken bir rüya görür. Rüyasında beliren bir takım harfleri ve işaretleri hafızasında saklayan Maštoc, bu sayede Ermeni harflerini nasıl oluşturması gerektiğini öğrenir. Sürecin sonucunda Maštoc ile Rufinus Ermeni harflerini oluştururlar ve İncil ile birlikte yirmi iki önemli kitabı Ermeniceye çevirirler (3.53). Khorenatsi'nin bu anlatısında, Hıristiyanlık ile başlayan milli benlik kazanma uğraşının, Ermeni yazı dilinin tesis edilmesiyle daha sağlam bir zemine oturtulduğu fark edilebilir. Zira Ermeni dilinin yaygınlaşması için akıllı, iyi konuşan ve ses tonu güzel olan çocuklar seçilerek birçok bölgede Ermeni okulları kurulmuştur (3.54). Bu tür yaklaşımlar Hıristiyanlığın Ermenilerin kendi tarihlerini oluşturmalarında en önemli etkenlerden biri olduğu varsayımını desteklemektedir.

Sonuç: Ermenilerin Tevrat'ı

Ermenilerin erken dönem tarihleri kendileri tarafından kayda alınmamıştır. Bu durum Khorenatsi'nin çalışmasını normalden daha fazla değerli görmek için yeterli bir sebeptir. Üstelik Ermeni tarihine yönelik yazılan ilk sistematik tarih kitabı olması onun diğerlerinden farklı bir noktaya yerleştirmek için ideal gerekçe olarak kabul edilebilir. Masal veya öykü gibi sözlü kaynakların kurgulanma şeklinden hareketle Khorenatsi'nin kendi-

(20) Agathangelos (884), Ermeniler adına Nicaea Konsili'ne Aristakes'in katıldığını ifade etmektedir. Ayrıca bkz. Kaçar, 2014.

(21) Khorenatsi (2.92), Tiridates'in zehirlenerek öldürüldüğünü ileri sürmektedir.

(22) Nersēs, Valentinianus'a giderek Roma ile Armenia arasında barış yapılmasını sağlamış ve Arshak'a (350-368) imparatorluk ailesinden bakire bir eş getirmiştir (3.21).

sinden önceki benzer çalışmaları takip ettiği kolaylıkla anlaşılabilir ancak, buradaki en önemli soru Khorenatsi'nin Ermeni tarihine yaptığı katkı düzeyinin ne olduğudur. Şüphesiz ki Ermenilerin tarihini anlatan ilk kitap Khorenatsi'ye ait değildir. Daha önce Agathangelos veya Lazar Parpeci tarafından da Ermeni tarihini anlatan farklı kitaplar kaleme alınmıştır. Fakat Khorenatsi'nin çalışmasını diğerlerinden ayıran en önemli özellik, eserin mitolojik bir perspektife sahip olmasıdır. Üstelik bu durum, Khorenatsi'nin Ermenileri millet olarak görme ve onlara milli benlik aşılama çabasından ileri gelmektedir.

Ermenilerin millet olarak kendi tarihlerini oluşturmalarında, Moses Khorenatsi'nin tasarladığı *Ermenilerin Tarihi* adlı efsanevi detayların yoğun olarak işlendiği çalışmasının önemli bir etkisi vardır. Khorenatsi, çalışmasının hemen her bölümünde kendisini hissettiren mitolojik derinliği tasarlarırken, Ermenilerin ilk çağlarına kadar geri giden atıflar kullanmış ve bu sayede kurguladığı tarihle Ermenilerin geçmişlerine farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu hususta Khorenatsi, Ermeni toplumunun Hıristiyanlık ile olan uyumunu ve tarihsel bağlarını düşüğü notlarda birçok defa dile getirmiştir. Bunu yaparken tarihsel gerçeklerden ziyade mitolojik figürleri kullanan Khorenatsi, Ermenilerin atalarının kimler olduklarına diğer kültürler üzerinden yaptığı atıflarla dikkat çekmiştir.

Khorenatsi, tarihsel kurgusunun temelinde, Ermenilerin milli duygulara sahip olmalarının ne denli bir öneme sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu açıdan Khorenatsi'nin eseriyle, Tevrat'ın üstlendiği görev arasında bir paralellik kurulabilir. Çünkü bilindiği üzere Tevrat, millet bilinç aşılamanı anlatı modeliyle, Yahudilerin milletleşmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bu yüzden *Ermenilerin Tevrat'*ının Khorenatsi tarafından oluşturulduğunu ifade etmek, iddialı olduğu kadar düşündürücü bir sonuç olarak da değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra Khorenatsi'nin niçin böyle bir kurguya ihtiyaç duyduğu ise yanıt

aranması gereken diğer bir meseledir. Bu konuda Sasanilerin yıkılışları ve İslam dininin hızla Ermenilerin yaşadıkları bölgelere doğru genişlemesinin Ermeniler üzerinde nasıl bir etki yarattığı tartışılabilir.

Khorenatsi'nin notlarından hareketle, Ermenilerin millet olma serüvenlerinde Hıristiyanlığın etkisinin tartışılmayacak kadar fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü ilahi müjde ile başlayan Hıristiyanlaşma evresi Tiridates ile son bulmuş ve Ermenileri Hıristiyanlığın en güçlü savunucularından biri haline getirmiştir. Aziz Gregorius'un öncülüğünden başlayan *kurtuluş* evresi 451 yılındaki Avarayr savaşıyla Ermenilerin Sasaniler karşısındaki dini direnişlerine dönüşmüştür. Hıristiyanlığın bu hızlı yükselişini Ermenilerin geçmişlerinde var olan Hıristiyan mucizelere dayandıran Khorenatsi'nin çizdiği inanç tablosu, Ermenilerin batı Hıristiyanlığından uzaklaşarak oluşturdukları milli kilise modellerinin sağlam bir zemine oturtulmasında önemli bir görev üstlenmiştir. Kendi kiliselerinin Ermenilere benlik kazandırması bir yana, Ermenicenin tesis edilmesinde İncil'in oynadığı rol, milli değerlerin oluşturulmasında Ermeni tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Çünkü ifade edildiği gibi Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Ermenilerin kitabi dillerinin olmayışı bu inancı benimseyen farklı insan gruplarının anlaşmasını imkânsız kılmıştır. Bu yüzden Ermenice yaygınlaşınca ya kadar litürji Süryanice ve Grekçe üzerinden sağlanmıştır. Ancak Ermenicenin oluşturulmasının ardından zamanla ibadette ve ayinlerde bu yeni dil kullanılmaya başlanmıştır. Bu benlik kazanma çabası özellikle kilise metinlerinde ve dua ritüellerinde fazlasıyla kendini göstermiştir. 451 yılındaki Kadıköy Konsili kararlarının Ermenilerce reddedilmesi zamanla kendi İncillerinin oluşturulmasına gidecek yeni bir süreci doğurmuştur. Bu tarihsel süreçte söz konusu dinsel ve edebi dönüşümlerin Khorenatsi'nin eserinin genel mantığıyla örtüştüğü söylenebilir.

Neticede Khorenatsi'nin Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulüne ya da Ermenicenin tesis edilmesine doğrudan bir etkisinin bulunması zamansal olarak söz konusu değildir. Ancak dikkatli incelenirse çalışmasının Hıristiyanlık öncesi dönemi hikâyelerindeki mitolojik figürler Ermeni soylularıyla özdeşleştirilmiştir. Bu anlatı modeli Ermenilerin köken tartışmalarında kilit rol oynamaktadır. Birçok çalışma Khorenatsi'den referansla Ermenilerin varoluş tarihlerini olabildiğince geri götürme gayreti gütmektedir. Bu düşüncenin temeli ise Khorenatsi'nin mitolojik kahramanları Ermeni krallarıyla bir tutmasında gizlidir.

Bibliyografya

I. Antik Kaynaklar

- Agathangelos, (1976). *History of the Armenians*, (Trans. R.W. Thomson), New York: State University of New York Press.
- Eusebius, (1942). *Historia Ecclesiastica*, (Trans. K. Lake and J. E. L. Oulton, etc.), Loeb Classical Library, London: Harvard University Press.
- Lazar Parpeci, (1991). *The History of the Armenians*, (Trans. R.W. Thomson), Atlanta: Peeters.
- Moses Khorenatsi, (1978). *History of the Armenians*, (Trans. R.W. Thomson), Cambridge, Mass., and London: Harvard University Press.
- Shabnama of Firdausi*, (2000). (Trans., A. G. Warner, E. Warner), 1, London: Routledge.
- The Armenian History Attribute to Sebeos*, (1999). (Trans. R.W. Thomson and J. Howard-Johnston), Liverpool: Liverpool University Press.
- The Epic Histories: Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwok)*, (1989). (Trans. N. Garsoïan), Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

- Theodoret, (1892). *Historia Ecclesiastica*, (Ed. P. Schaff), NPNF2-03, Edinburg: T&T Clark.
- Thomas Artsruni, (1985). *History of the House of the Artstrunik*, (Trans. R.W. Thomson), Detroit: Wayne State University Press.

II. Modern Araştırmalar

- Adontz, N. (1970). *Armenia in the Period of Justinian, The Political Conditions Based on the Naxarar System*, (Trans. N. Garsoïan), Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation.
- Chahin, M. (2001). *The Kingdom of Armenia*, London: Routledge.
- Garsoïan, N. (1997). "The Emergence of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), 1, St. Martin's Press, 37-63.
- Kaçar, T. (2013). "İlk Ermeni Tarih Yazarı Agathangelos ve Rhipsime'nin Çilesi", *Tarban Armağanı, M. Taner Tarban'a Sunulan Makaleler*, (Ed. O. Tekin, M. H. Sayar ve E. Konyar), Ege Yayınları, 225-232.
- _____ (2014). "Eskiçağ'da Ermeniler ve Hıristiyanlık", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, (basımda)
- Manandyan, H. (2007). *Tigranes II and Rome*, (Trans. G. A. Bournoutian), California: Mazda Publishers.
- Redgate, A. E. (2000). *The Armenians*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Russell, J. R. (1986). "Ara the Beautiful", *Encyclopaedia Iranica* (Ed. E. Yarshater), 2, (2), 200.
- _____ (1997). The Formation of the Armenian Nation, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, (Ed. Richard G. Hovannisian), 1, St. Martin's Press, 19-36.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. B. Aksoy), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Terian, A. (2002). "Xorenac'i and Eastern Historiography of the Hellenistic Period", *REArm* 28, 101-141.
- Weitenberg, J. J. S. (1980). "History of the Armenians by Movses Khorenats'i; Robert W. Thomson", [Review of the Book *History of Armenians*], *Vigiliae Christianae*, 34, (1), 101-102.